

МЕТОДОЛОШКИ ПРОЦЕС У ПИСАЊУ НАУЧНОГ РАДА

Радослав Гаџиновић*

Институт за политичке студије, Београд

*Највиши задатак човека је знати и схватити
објективни свет и његове законе.*

Спиноза

У савременој методологији научноистраживачког рада дефинисане су законитости по којима истраживач мора поступати да би успешно написао научни рад. То је процес у којем чињенице треба подвргнути научној анализи и другим методама истраживања, уз активан критички однос према ономе што је предмет истраживања. То значи да се траже одговори тамо где их нема, а постављају се питања која још нису постављена. Зато се на универзитету процес стицања знања не зове учење већ студирање. Док је учење засновано на памћењу, студирање се заснива на размишљању. Свако размишљање није исто што и научно мишљење које је само један специфичан начин размишљања, а циљ му је да буде истинито.

Када се истраживачи баве методама реч је о методологији. Предмет истраживања методологије су научне методе, а предмет истраживања научних метода јесте део објективне стварности који је одређена наука дефинисала за свој предмет. Методологијом се назива свеукупност методских поступака које примењује одређена наука или група сродних наука с циљем да дођу до нових сазнања. Дакле, за сав свој напредак и преображај, материјални и духовни, човечанство треба да захвали првенствено науци, научном стваралаштву и истраживању; без развијене науке не може бити ни напретка ни благостања једне земље и народа у правом смислу речи. Ту узајамну условљеност развитка науке и развијености земље и народа који у њој живи уочио је, још у 16. веку, Бекон, који је тврдио како наука и људска моћ иду заједно, упоредо, како се оне, у ствари, преплићу, прожимају, и једна на другу врше узајамни утицај. Тада, у време ренесансе, он се дивео великом преображају који су разне науке, својом ширином, разноврсном и многоструком применом, извршиле у животу цивилизованих народа. Његов савремено-

* Проф. др Радослав Гаџиновић је научни саветник.

ник, велики француски мислилац Монтењ, истицао је да је наука „велики украс“, додајући одмах како је она у исти мах и „оруђе које нам зачудо много помаже“. Ако су људи о науци и њеној моћи говорили тако у 16. веку, онда је почетак 21. века прави изазов за истраживаче и научне институције, како би уз помоћ науке остварили нову ренесансу у квалитету живота човечанства. Познато је да не постоји чаробна формула која може да открије тајне научних истраживања, као што не постоје неки брзи и механички поступци који, када се науче и савладају, оспособљавају за ту врсту делатности. Међутим, да би се неко оспособио за научни рад, нужно је да претходно испуни два основна услова: 1) да има за то дара, природне диспозиције; 2) да га неко упути у научни рад и његове методе, развијајући, „васпитавајући“ код њега особине неопходне за тај посао.¹ Дакле, увођење у занат научника најбоље се постиже како читањем разних научних дела и приручника, тако, још више, праксом, како каже латинска изрека *Fit fabricando faber* (ковач се постаје ковањем) или како мисле Немци – *Übung macht den Meister* (мајстор се постаје вежбањем).

Кључне речи: наука, методе, циљ, садржај, научни рад, научни извештај, истраживање, индикатор, варијабла, хипотеза.

Избор и формулисање проблема истраживања

Проблем истраживања је најкреативнији део истраживања, битан за даљњи рад, где треба дати одговор на следећа питања: како је и због чега дошло до избора одређене теме, да ли због њене актуелности и атрактивности, релевантних друштвених потреба, захтева и праксе, професионалног научног интереса и радозналости, личних разлога (поседовања специфичних знања и искустава, располагања емпиријским подацима, високе мотивације). За избор проблема истраживања морају се уважити следећи критерији: да ли се замишљени проблем може истражити (непостојање података, велики трошкови истраживања, тајност података и сл.), да ли истраживање доноси нешто ново или је то понављање већ познатог, колико је то истраживање примењиво у пракси и сл. Формулисање проблема истраживања изражава се декларативном реченицом, која проверава неко стање, однос или питање. Проблем не сме бити прешироко постављен;

¹ Васпитавање је, по Богдану Поповићу, „све што човек сам чини, и што други чине за њега, а да дође до извесне врсте савршенства“, за разлику од учења и проучавања у ужем смислу, при којима се, доиста, све чини са стране за ученика, док он сам остаје пасиван (Митхат Шамић, *Како настаје научно дјело*, Свјетлост, Сарајево, 1988, стр. 9).

треба га строго прецизирати и конкретизовати: образложити због чега је потребно одређено истраживање; каква се практична и теоретска решења могу очекивати и сл. Дакле, проблем је оно научно подручје унутар којег се налази научни интерес истраживача. Веома је битно знати да практично истраживање почиње проблемом истраживања, који је, иначе, веома специфичан. Он се заснива на знатижељи, а настаје ако се о нечему нема довољно знања. Без проблема истраживања не може ни доћи до истраживања. Значајно истраживање не може се извести на незначајном проблему. Зато је у научном истраживању врло важно да истраживач буде осетљив на проблеме, тако да из већег броја проблема може изабрати најзначајнији.

При избору проблема треба уважити већи број критеријума. Важно је да тај избор представља *новину*, што значи да треба избегавати непотребна понављања истраживања. Зато, пре коначне одлуке о спровођењу неког истраживања, треба проверити да ли је оно већ спроведено, као и каква је његова *важност и применљивост резултата* у пракси. *Радозналост и интереси* важан су критеријум при избору проблема, јер знатижеља подстиче људски дух на истраживање. Мотив истраживача може бити и инструментална вредност сазнања. Истраживати се може са жељом да се реши одређени проблем, због материјалних и статусних разлога. Међутим, истраживања која нису заснована на знатижељи ређе доводе до сазнања, а чешће до „открића“ која погодују материјалном и друштвеном статусу истраживача. Веома значајан критеријум при избору проблема истраживања је и *стручност истраживача*, који обично бира проблем истраживања из своје струке. При избору проблема истраживања треба водити рачуна о томе да ли истраживачки тим располаже одговарајућом *опремом и условима рада*. Ако истраживачи немају минимум опреме и услова рада за спровођење одређеног истраживања, одустаје се од таквог истраживања. *Покровитељство и сарадња центара одлучивања* важан је критериј при избору проблема истраживања. Ако није обезбеђена сагласност оних који могу ометати спровођење одређеног истраживања, не треба га ни почињати. *Трошкови истраживања* често су већи од предвиђених, па се пре почетка истраживања мора извести темељна економска анализа и реалан трошковник истраживања. *Ризик, опасности и тешкоће* могу ометати спровођење истраживања одређеног проблема, па при самом избору то треба имати у виду. За свако истраживање потребно је одређено време, па се о томе мора водити рачуна при избору проблема. *Актуелност проблема истраживања* такође је битан критеријум при избору проблема, па се не сме дозволити да истраживање неког проблема траје толико дуго да резултати који су њиме добијени нису више актуелни. *Мogućност решења неког проблема помоћу истраживања* такође представља један од значајнијих надахнућа истраживача при избору проблема истраживања.²

² Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб 1988, стр. 41–43.

Дакле, при избору проблема треба уважавати сваки од ових критеријума, нарочито са аспекта контраиндикације. Дефинисање проблема истраживања је посебан задатак у разради пројекта истраживања. Наслов истраживања је једно, а проблем истраживања је друго. Наслов рада обично је краћи и уопштенији, а проблем истраживања мора бити формулисан што је могуће прецизније.

Формулисањем проблема помоћу упитне реченице истраживач се усмерава према одређеним научним подручјима. Истраживања са једног научног подручја називамо *дисциплинарним истраживањима*, а истраживања са више научних подручја *интердисциплинарним истраживањима*.

Дефинисање појмова и појмовна анализа

Наука је делатност стицања знања, које се одвија на темељу одговарајућих претпоставки и заснива се на примени прецизних процедура, ради формулисања логички сређених и теоретски кохерентних исказа о искуственој стварности. Мирослав Вујевић дефинише науку као мисаону – појмовну интерпретацију објективне стварности која је заснована на чињеницама те стварности. У истраживању треба разликовати мисао о нечему од онога о чему се мисли. Неразликовање појма од онога на што се он односи назива се грешком реификације. Та грешка није ретка, па се због ње често изводе погрешни закључци. Појам није рефлексција доживљеног искуства, већ на њему заснована мисаона креација која трансцендира искуство и омогућује сналажење у новим ситуацијама, па у сваком научном појму има хипотетичких елемената.

Дакле, појмови нису априорне категорије мишљења. Они су историјске категорије које се мењају, јер се мењају истраживачева сазнања, као и објективна стварност коју истраживач сазнаје. Уз сваки појам везује се одређени термин. Он нема никакве везе са оним што означава, осим што су се људи договорили да одређена реч означава одређени појам. Значење се не може извести из речи којом се појам означава, па није потребно мењати израз променом значења појма, јер и ризик има своју логику. Још увек не постоји поступак који је општеприхваћен у појмовној анализи, али поједини аутори дају одређене препоруке.

Good i Hatt препоручују да се: пажљиво одабере списак главних појмова; за сваки појам одреде смисаони елементи које истраживач стварно користи; одреде, према објављеној литератури, и открију различите употребе израза који се дефинишу; појам који се дефинише повеже са другим појмовима који су му слични у истој или другим научним областима и, на крају, одреди виши

и нижи ниво генерализације и повежу се, јер наука се бави конкретним да би дошла до општег.³ Истраживање почиње и завршава се појмовима. Зато развитак науке карактерише богаћење садржаја појмовима и повећање њиховог броја, а развијеност науке мери се развијеношћу њене појмовне мреже. Дакле, при појмовној анализи није довољно водити рачуна само о укупном садржају неког појма, већ је врло важно да се из целовитог садржаја појма изабере онај који је релевантан за праксу истраживача. Зато се у појмовној анализи не може остати само у општем одређењу, већ је потребно дати и специфично одређење појма. У појмовној анализи, поред интердисциплинарне дефиниције, треба дати и дисциплинарне дефиниције са аспеката наука са којих ће се истраживати одређени проблем. Поред тога, често је потребно дати и радне дефиниције које су још уже од дисциплинарних дефиниција.

Ако се појмовном анализом дође до закључка да треба одбацити претходно значење појма то треба образложити. Исто тако, истраживач треба да образложи зашто се држи оног значења за које се одлучио. Након тога треба дати карактеристичну дефиницију појма, тако да се бит појма одреди помоћу вишег родног појма и специфичне разлике. Када није могуће дати карактеристичну дефиницију, треба изабрати ону која ће што тачније и прецизније одредити садржај појма.

Будући да су појмови носиоци значења, појмовна анализа може се јавити и на крају истраживања, па се у одређивању значења одређеног појма користи резултатима проведеног истраживања. Истраживач може упозорити на тешкоће око дефинисања неког појма и оставити га недефинисаним. Међутим, емпиријско истраживање није могуће спровести ако кључни појмови нису дефинисани.

Радне дефиниције у емпиријским истраживањима често су теоријски сиromашне, јер се истраживач налази пред императивом дефинисања. Зато у истраживању треба посветити изузетну пажњу појмовној анализи, како би се избегло осиромашење појмова. И поред тога, радне дефиниције су, понекад, веома уске, па их истраживач најрадије избегава и тако прави још већу грешку. У сваком истраживању треба вршити појмовну анализу која истраживача води до одређене дефиниције кључних појмова. У току целог истраживања он се мора консеквентно придржавати датих дефиниција, јер без тога истраживање не може следити логику кохерентног мисаоног процеса.

У сваком истраживању треба водити рачуна о свим кључним појмовима. Међутим, посебно се мора посветити пажња на оне који се односе на зависну варијаблу. За неке појмове није потребна појмовна анализа, али је неопходно дати прецизну дефиницију како њихова вишезначајност не би угрозила логику мишљења.⁴

³ Гуд Вилијем – Пол Хет: *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 48–53.

⁴ Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 53–54.

Одређивање циљева истраживања

Открића не долазе спонтано већ су плод свесне активности. Свака свесна активност, па и научно истраживање, усмерено је ка одређеном циљу. Истраживача на истраживање подстиче знатижеља, па је циљ научног истраживања сазнање. Ако би циљ истраживања био тако уопштено формулисан то не би могло помоћи у процесу истраживања. Наиме, циљ свих активности је сазнање, а циљ једне одређене науке јесте сазнање дела објективне стварности који је она одабрала за предмет свог истраживања. Циљ једног одређеног истраживања мора бити много конкретнији. Као што је циљ науке везан уз њен предмет истраживања, тако циљ једног одређеног истраживања треба везати уз његов проблем. Према томе, треба истаћи да је циљ сваког истраживања да се открије оно што је истраживач дефинисао као непознато, као проблем.

У проблему истраживања истраживач се пита: какво је нешто, у каквом се односу налази према нечем другом, како се мења у времену, како ће изгледати у будућности и сл. Према томе, у проблему истраживања увек се пита за неки ниво сазнања. Међутим, истраживача на истраживање може подстаћи и неки практичан проблем. У научном истраживању јављају се две врсте циљева: *прагматички* или *друштвени циљеви* (шта ће истраживач добити у практичној примени; општи допринос рада широј заједници) и *сазнајни* или *научни циљеви* (до којег је нивоа сазнања истраживач одлучио да ради – описивање, дескрипција, класификација, доказивање...). Пре постављања хипотеза истраживач мора да одреди временско и просторно одређење рада.

Постављање хипотеза

Хипотезама се одређује план и оквир истраживања, а представљају непроверене тврдње (претпоставке) које се желе чињенично, истраживањем потврдити. Најчешће се темеље на међусобном односу појединих варијабли и постављају на основу неких индикатора – личног искуства, знања, аналогije, научне теорије, итд. о повезаности неких појава. По својој усмерености хипотезе⁵ могу бити: *афирмативне* (потврђују неки однос); *негативне* (негирају неки однос) и *неутралне* (нулте хипотезе). Најчешће се са-

⁵ Између хипотезе и прогнозе постоје разлике. Прогноза је смисаона, информативна, добро образложена тврдња која се може извести из неке научне теорије, односно то је синтетички исказ о могућем будућем стању ствари у некој области стварности. Наравно, прогноза се не изводи само из хипотеза, него и из научних закона, па и из теорија у целисти. (Момчило Сакан, *Хипотезе у науци*, друго издање, Прометеј, Нови Сад, 2005, стр. 31).

стоје (хипотетички оквир) од: централне, главне, основне или носеће хипотезе и већег броја помоћних – разрађујућих (коллатералних) хипотеза. Од великог броја дефиниција хипотеза као најзначајније могу се издвојити следеће:

- хипотезе представљају мисаоно-теоријске допуне извесних празнина у познавању одређене појаве или читаве области појава чије извесне момен-те, делове или аспекте већ познајемо;⁶
- хипотеза је став или комплекс ставова неодређене сазнајне вредности којима се покушава дати објашњење одређених, било емпиријских или теоријских чињеница, било претпостављених објеката, појава, процеса или односа;⁷
- хипотезе су теоријски основне мисаоне, предметне претпоставке које тек треба доказати резултатима истраживања;⁸
- хипотеза је смисаони, информативни, проверљиви чињенички исказ који говори о претпостављеном односу између двеју или већег броја променљивих.⁹

Одговори на хипотезе (резултати истраживања) јесу закључци рада. Хипотезе морају испунити следеће захтеве: морају се односити на *појаве* које постоје и које се могу научно верификовати; *исказ*¹⁰ – хипотеза мора бити јасна, прецизна и логична; *садржаји* хипотеза треба да буду искусствено проверени и морају претпостављати решење проблема истраживања. Квалитетно и прецизно формулисан проблем истраживања усмерава истраживача према бољим хипотезама. Хипотезе истраживања су мисаони одговор на питање у проблему, а на нека питања може се дати већи број мисаоних одговора. Због тога је свака хипотеза само један од могућих одговора на постављено питање у проблему. Истраживачу прави договор није познат, па је свака хипотеза мисаони корак у непознато. Према томе, у сваком истраживању највећи ризик за успех представља постављање хипотеза. Нема доброг истраживања ако су хипотезе лоше, али истраживање може бити лоше и ако су хипотезе добре. Да-

⁶ Богдан Шешиф, *Основи методологије друштвених наука*, друго издање, Научна књига, Београд, 1977, стр. 208.

⁷ Зајечаревић, Г, *Основи методологије науке*, Научна књига, Београд, 1977, стр. 187–190.

⁸ Милосављевић, С. *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије Београд, 1980, стр. 97.

⁹ Ристић, Ж., *О истраживању, методу и знању*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1995, стр. 310.

¹⁰ Термини: *исказ*, *став* и *суд* имају различито значење. Под исказом се подразумева свака комбинација говорних знакова, тј. речи или симбола, којом се исказује било која мисао. За разлику од исказа, став је свака веза међу појмовима која има смисла, а суд – став којим се нешто тврди и који зато мора бити истинит или лажан. Исказ је језичка категорија, а став и суд су логичке категорије. (Марковић, М., *Логика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1994, стр. 40).

кле, у истраживању није лако поставити квалитетне хипотезе, јер се у том послу истраживач сусреће са већим бројем тешкоћа. Шешић наводи следеће: недовољно темељно и недовољно детаљно познавање области; одсутност или непознавање теоријског оквира са чијег становишта се хипотеза поставља; недостатак способности коришћења одговарајућег теоријског оквира, почевши од непознавања логичких основа сазнања у оквиру којег се хипотеза поставља, преко неспособности коришћења општег теоретског модела, до неспособности, односно недостатка инвенције у постављању праве хипотезе. Хипотеза може бити сувише општа и преширока, па ју је тешко конкретизовати и специфицирати, или може бити сувише посебна, односно преуска. Низ тешкоћа у постављању адекватне хипотезе потиче од непрепознавања адекватне методе истраживања, као и техника проверавања адекватности постављене хипотезе.¹¹ Хипотезе су корак према новим сазнањима. Понекад и прелазе теоријске оквира старих сазнања и доводе их у питање. Оно што је теорија у науци, то је хипотеза у истраживању. Као што теорија осмишљава предмет једне науке, тако хипотеза осмишљава истраживање одређеног проблема. Истраживач понекад није у могућности да да прецизан суд о проблему, па поставља хипотезу као оријентацију у истраживању, како би је у току истраживања прецизирао или заменио новом хипотезом. Такве се хипотезе називају радним хипотезама.¹² Добра хипотеза мора задовољити већи број критеријума: мора бити *ваљана* – односити се на проблем који истражује; мора бити *појмовно јасна*; *искусствено проверљива*; треба да буде у вези са *расположивом техником*; мора бити *специфична* и у вези са теоријом.¹³

Као што у истраживању може постојати више циљева, тако може бити и више хипотеза. Када истраживач има више хипотеза поставља се питање њиховог сређивања. Најлогичније их је поређати по нивоу сазнања; на првом месту су оне с дескриптивним садржајем – *генералне хипотезе*, а затим хипотезе са класификацијским садржајем – *коллатералне или попутне (разрађујуће) хипотезе*. Формулацијом и сређивањем хипотеза завршава се ова фаза процеса истраживања. Међутим, ту се истраживање не зауставља, већ се наставља емпиријским делом који се заснива на хипотезама.

¹¹ Богдан Шешић, *Методологија друштвених наука*, Научна књига, Београд, 1974, стр. 213.

¹² Основне функције хипотеза су: усмеравање истраживања ка решавању проблема; успостављање веза између апстрактно (теоријски) датих предмета и циља истраживања, с једне, и искуствене стварности, с друге стране; помагање у научном објашњењу, предвиђању и открићу; отклањање противречности и празнина у научном сазнању и развијање нових метода, техника и инструмената. Функција хипотезе јесте да усмери истраживање на правилности међу чињеницама. Сугестије које су формулисане хипотезама могу бити решење проблема (Момчило Сакан, *Хипотезе у науци*, друго издање, Прометеј, Нови Сад, 2005, стр. 78).

¹³ Гуд Вилијем – Пол Хет: *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 66–71.

Идентификација и класификација варијабли

Хипотезе су замислио истраживача о процесима и појавама у објективној стварности. Мисао је, каже Хегел, и глува и слепа. Али, научна мисао односи се на реалност која се може чути и видети. Због тога се у научном истраживању истинитост мисли проверава „ослушкивањем“ реалности о којој се размишља. У проблему истраживања истраживач се пита о неком обележју или односу између одређених обележја. У хипотезама се, на основу знања, интелигенције, маште и интуиције даје мисаони одговор о обележју и односу између обележја. Та су обележја променљива, па се зову *варијаблама*. Варијабле су променљиве величине о којима у хипотезама истраживач нешто тврди. При томе, он није једнако заинтересован за све варијабле које се јављају. Оне које су у средишту истраживачевог интереса јесу *зависне варијабле*. Зависне варијабле су обележја појава које највише занимају истраживача, а доводе се у везу са другим варијаблама које их описују, класификују или објашњавају. Варијабле које описују, класификују или објашњавају зависну варијаблу називају се *независне варијабле*. Зависне варијабле увек се налазе у проблему истраживања, а, у ствари, представљају обележје за које се истраживач пита у проблему. Поред ових, у друштвеним истраживањима често се јављају *интервенишуће* или *интерпретативне* варијабле. Интервенишуће варијабле јављају се после независне, а пре зависне и узрокују повезаност између тих варијабли. С обзиром на мерне карактеристике, варијабле се деле на квалитативне и квантитативне, а у односу на смер варирања квантитативне варијабле могу бити униполарне и биполарне. Униполарне варирају у једном смеру, од нуле до свог максимума, а биполарне у два смера према максимуму.

Операционализација варијабли

Хипотезе представљају мишљење истраживача о обележју једне варијабле или о односу између две варијабле. Појмови су основне категорије мишљења, па се у хипотезама истраживач служи појмовима и њиховим међусобним односима. Појмови су замислио суштине предмета, појава и процеса. Да би истраживач могао проверити исправност постављених хипотеза не може остати на појмовном нивоу, јер замислио суштине предмета – појава и процеса трансцендира објективну стварност. Научни појмови настали су мишљењем које је засновано на чињеницама. До појма се долази апстракцијом небитних и генерализацијом битних елемената и чињеница. Појам је мисаоно објашњење чињеница. За разлику од осетног доживљавања, мисао (појам) уопштено „одражава“ објективну стварност. Пут настанка појма креће се од објективне стварности, преко осетних доживљаја, до мишље-

ња. Тај процес се назива *концептуализација*. Због емпиријске провере мора се направити обрнути пут који иде од мишљења према објективној стварности. Тај поступак назива се *операционализација*. Делови објективне стварности који се односе на појам варијабле коју желимо операционализовати зову се *индикатори или показатељи*. Термин за одређење појма индикатор (индикација) потиче од латинске речи *indicare*, а основни његови синоними су: обележје, најава, наговештај, симптом, податак, показивач, путоказ, основа за неку сумњу, итд.¹⁴ Славомир Милосављевић даје веома прихватљиву дефиницију индикатора по којој су то показатељи спољашње манифестације унутрашње суштине.¹⁵ Индикатор мора бити *ваљан*, што значи да се мора односити на варијаблу која се жели мерити. Постоје четири начина одређивања ваљаности индикатора. *Априористичка валидација* је поступак којим се унапред проглашава да је истраживачев индикатор ваљан, без икакве провере. *Логичка валидација* је поступак којим се проналазе индикатори на основу дефиниције варијабле која се жели операционализовати. Дефиниција варијабле помоћу индикатора је операционална дефиниција. Логичка валидација повећава вероватност да је истраживач дошао до добрих индикатора, али на тај начин не може бити потпуно сигуран да је дошао до ваљаних индикатора. Због тога је значајно да се индикатори до којих се дошло у истраживању дају на оцену стручњацима. За *валидацију индикатора помоћу познатих група* морају се пронаћи две контрастне групе за које се зна да се међусобно разликују по обележју (варијабли). Ако се групе међусобно разликују по неком обележју онда ваљани индикатор за одређено обележје то мора да региструје. Дакле, ваљанији су они индикатори који показују веће разлике међу контрастним групама. Веома је битна и *валидација помоћу мишљења жирија*.

Индикатор мора бити *објективан*, што се постиже када резултати до којих се долази његовом употребом зависе од тога шта се мери, а не од тога ко врши мерење. Индикатор мора бити *поуздан*, што говори о томе колико се у мерењу једне варијабле истраживач може ослонити на неки индикатор. Индикатор мора бити *једнозначан*, што значи да треба да буде тако јасно и прецизно дефинисан да различити субјекти знају тачно на шта се односи. Индикатор мора да буде *прецизан*, што омогућује да помоћу њега истраживач региструје и мање разлике у величини варијабле. Индикатори треба да буду *репрезентативни*. Операционализација варијабли повезује теоријски и емпиријски ниво истраживања. Према томе, мишљење истраживача у процесу истраживања не завршава теоријским делом. Оно се наставља све док траје истраживање, само што у појединим фа-

¹⁴ Мала енциклопедија просвете, том I, треће издање, Просвета, Београд, 1978, и Клаић, Б., Рјечник страних ријечи, исто, стр. 624.

¹⁵ Милосављевић, С. *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије, Београд, 1980, стр. 110.

зама истраживања поприма специфичне облике. Док у теоријском делу процеса истраживања превладава *мисаона делатност*, у емпиријском делу превладава *делатна мисао*.¹⁶

Одређивање нацрта истраживања

У нацрту истраживања треба прво донети одлуку о томе које ће методе истраживач користити у прикупљању података у истраживању. Затим, у складу са целокупном логиком истраживања треба одлучити *ко* истраживачу може учинити доступним најпоузданије податке који га интересују, *где, када и у којим условима*. У нацрту истраживања обавезно се одређује *узорак*. Постоје две врсте нацрта истраживања: *дескриптивни* и *каузални*. Ако истраживач жели добити општи увид у неко обележје потребно је обезбедити мерење тог обележја на репрезентативном узорку у односу на то обележје. Међутим, ако је истраживачу циљ класификацијски он мора обезбедити репрезентативност мерења сваког обележја који ће класификовати. И у једном и у другом случају потребан је дескриптивни начин истраживања. Према томе, **дескриптивни** начин истраживања, пре свега, мора обезбедити репрезентативан узорак. Поред тога, у дескриптивном нацрту треба одлучити *ко* истраживачу може понудити најбоље податке о ономе што га интересује, на који начин ће прикупљати податке (посматрањем, анкетом, интервјуом, анализом садржаја или комбинацијом), *где* (на радном месту, код куће, у школи, на неком састанку...) и *када* (у току радног времена, након радног времена...). **Каузални** начин истраживања – ако се у проблему истраживања истраживач пита о узрочно-последичном односу, циљ истраживања биће експланацијски, а хипотеза каузалног садржаја и нацрт биће каузални. Каузални нацрт истраживања увек укључује и дескриптивни, јер није могуће установити узрочно-последичну везу ако претходно истраживачки тим не располаже описом појава чију каузалну везу жели испитати. Због тога све оно што се тражи за дескриптивни нацрт вреди и за каузални. Поред тога, каузални нацрт мора задовољити специфичне захтеве. Основни је захтев да поред експерименталне групе мора имати и контролну групу. Те се групе формирају по одређеним логичким правилима који омогућују каузалну анализу. Међутим, у пракси се јавља већи број различитих врста нацрта истраживања, а посебно *сукцесивни нацрт истраживања* који се састоји само од експерименталне групе. Истраживање се спроводи тако да се најпре мери зависна варијабла, затим се уводи независна варијабла, па се након тога поново мери зависна варијабла. *Проширеним сукцесивним нацртом истраживања* истраживач може да се користи ако се независна варијабла може контролисано мерити у току истраживања. *Компаративни нацрт истраживања*

¹⁶ Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 66–75.

састоји се од више група у којима се мери само зависна варијабла. *Контролни експериментални нацрт* има контролну групу која настоји да се по свему изједначи са експерименталном групом, осим у деловању независне варијабле. *Трансверзални нацрт истраживања*, уз помоћ пресека у истраживању неке појаве или процеса, омогућује њихово праћење у времену, а *лонгитудинални нацрт* прати одређено обележје код истих испитаника у времену и на тај начин контролише различите утицаје.

Основне методе научног мишљења и истраживања у области политикологије

Садржај рада, његов предмет и врста истраживања одређују оквир научних метода. Истраживач у раду треба да наведе, пројектује научне методе, кратко их опише (предности и недостатке), те објасни зашто су изабране баш оне, имајући у виду да хипотетички оквир и циљеви истраживања сугеришу избор метода истраживања. Основне методе научног мишљења и истраживања у друштвеним наукама су: *аналитичке основне методе* (метода анализе, метода апстракције, методе специјализације, дедукција као основна метода научног сазнања); *синтетичке основне методе* (синтеза, конкретизација, генерализација и индикација као основне научне методе). Поред ових, у научном истраживању врло су значајне *општенаучне методе у друштвеним наукама* (хипотетичко-дедуктивна метода, статистичка општенаучна метода, општенаучна метода моделовања, аксиоматска метода, аналитичко-дедуктивна метода и компаративна метода).¹⁷ Прикупљање података је карактеристика сваког научног, а могло би се рећи и сваког истраживања уопште. Прикупљањем података научно истраживање доспева у саму стварност у којој се проверава исправност изведене замисли о тој стварности. На основама те замисли истраживач одређује које га чињенице интересују и услове у којима ће их прикупљати. Након тога, истраживач одређује методе за прикупљање података. У том процесу он мора разликовати појаве и процесе од чињеница и података. Појаве и процеси део су објективне стварности. Чињенице су осетилни доживљаји, а подаци симболички регистроване чињенице.¹⁸ Методама за прикупљање података истраживач „ослушкује“ делове стварности о којима размишља, како би о њима добио информације. Као што се индикатор мора односити на варијаблу, исто тако се податак мора односити на појаву. Према томе, подаци морају бити *истинити*, а да би се што детаљније удовољило том критеријуму посебна па-

¹⁷ Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, треће измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 200–284.

¹⁸ Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 47.

жња треба да се посвети избору и разради метода за прикупљање података. Подаци, дакле, зависе од својстава варијабле, које су променљиве величине и варирају квалитативно и квантитативно. Према томе, промене варијабле се уочавају *мерењем и класификацијом*. Свако прикупљање података у научном истраживању представља, на одређени начин, мерење, којим се захватају варијације варијабле, без обзира на то да ли су оне квантитативне или квалитативне. Да би се мерење спровело што квалитетније користе се различите врсте лествица за мерење којима се прикупљају различити подаци.¹⁹ Основне методе за прикупљање података су: *испитивање, посматрање, експеримент, оперативне методе* (студија случаја, анализа докумената, тест у истраживањима, биографска метода), *рад на терену и контрола података*.

Испитивање је метода прикупљања емпиријских података посредством исказа, првенствено усмених, али и писаних, које дају испитаници.²⁰

Посматрање је веома значајна метода у прикупљању података. У посматрању нема посредника између објективне стварности и искуствених садржаја о њој, тако да је пут до податка најкраћи. У непосредном односу са објективном стварношћу посматрање пружа богато примарно искуство и даје целовити доживљај објективне стварности. Према томе, ова метода за прикупљање података може послужити као метода открића и као метода верификације. За потребе открића истраживач користи несистематско посматрање, а за потребе верификације систематско посматрање.

Честе слабости у процесу истраживања потичу од избора погрешних метода. Међутим, и сама метода има неке слабости, које нарочито долазе до изражаја у истраживању друштвених појава, као нпр.: посматрати се може само оно што постоји или се дешава у току посматрања, при чему се могу захватити само спољне манифестације појава и процеса. На тај начин подаци се прикупљају веома споро, а у друштву се може посматрати само оно што се јавно догађа. Поред тога, посматрање може утицати на ток појаве која се посматра. Друштвене су појаве комплексне, па се посматрањем може захватити само део онога што се жели посматрати. Овај се недостатак може умањити укључивањем већег броја посматрања одређених појава. За посматрање друштвених појава неопходне су опсежне припреме, јер је тешко предвидети време и место њиховог јављања.

Метода посматрања у истраживању друштвених појава у прошлости ретко се користила. Ограничену употребу те методе више су узроковали други фактори него њени недостаци. Пре свега, друштвени дуализам више се одразио у подручју друштвених наука, него у подручју природних наука.

¹⁹ *Номинална лествица* која се користи при регистрању варијација квалитативних варијабле; *Ординалне лествице* су заправо квантитативна класификација; *Интервалне лествице* које воде рачуна о размаку између различитих података. Недостатак ове лествице је у томе што не почиње од апсолутне нуле и *кардиналне лествице* које уклањају недостатак претходне лествице. (Исто)

²⁰ Исто. стр. 499.

Експеримент је начин прикупљања података непосредним чулним опажањем, коришћењем помоћних техничких средстава или без њих.²¹ Могућност употребе експеримента условљавају три битна момента: природа појаве и предмета истраживања, развијеност теорије и методологије одређене науке и етички момент. Уобичајено је да се у друштвеним наукама експерименти деле на *праве* и *квазиексперименте*. У праве се убрајају лабораторијски и експеримент у природним условима, а у квазиексперименте природни, *ex post facto* експеримент и симулација, односно моделни експеримент.²² Оперативне методе сакупљања података имају све карактеристике мисаоне и организационе целине, али укључују и особине, технике и поступке других начина прикупљања података.

У оперативне методе сакупљања података спадају:

- *студија случаја*, чији предмети истраживања могу бити само целине друштвене реалности које се у укупној друштвеној реалности могу идентификовати и дефинисати као целовите посебности у времену и простору. Овај метод подразумева веома јак ослонац на научно формулисан модел појаве и води реконструисању постојећег или конституисању новог модела;

- *анализа (садржаја) докумената*, која је третирана као помоћна, претходна метода, итд.;

- *тест у истраживањима*, која је веома раширена и врло коришћена метода у укупној истраживачкој пракси. Њено најраспрострањеније значење је провера, метода провере способности знања, умења и психофизичких реакција. У друштвеним наукама најчешће је коришћена у педагошким истраживањима и као средство провере знања ученика. Назив тест, односно тестирање, као процедура остваривања теста, изведен је из латинске речи *testorari*, чије је основно значење посведочити, доказати;

- *биографска метода* – чија је основна идеја да се на основу личних докумената, који имају сва битна својства ваљаних извора, сазна и субјективна компонента објективних ситуација.²³ Посебне значајне технике за прикупљање података су *анкета*, *интервју* и *тест као техника испитивања*.

Анкета је посебна метода за прикупљање података помоћу које истраживач може доћи до података о ставовима и мишљењима испитаника. Ставови и мишљења мисаоне су чињенице. Оне се „разликују од мишљења о чињеницама (које често нису достојне поверења)“. Зато мишљење о чињеницама треба проверавати чињеницама мишљења, јер се до мисаоних чињеница других људи не може доћи само на основу сопственог мишљења. То није могуће ни помоћу методе посматрања, али је могуће сазнати помо-

²¹ Гуд, Виљем и Хет, Пол, *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 454.

²² Мужих, В, *Методологија педагошких истраживања*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1968, стр. 74.

²³ Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, треће измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 548–583.

ћу питања и одговора. Међутим, анкета у научном истраживању није само постављање питања и тражење одговора на та питања. То је постављање одређених питања одређеној врсти и броју људи, на одређени начин, како би се добили истинити одговори. Од великог броја различитих дефиниција анкете најприхватљивија је Мозерова: „Анкета је технички поступак за прикупљање чињеничног материјала комбинацијом статистичке методе узорка с методом интервјуа или упитника“.²⁴ У ширем смислу анкета је свако прикупљање података уз помоћ постављања питања. Међутим, питања се могу постављати на различите начине и о различитим стварима, па у вези с тим треба разликовати: анкету (у ужем смислу), интервју и тест. У ужем смислу анкета је писмено прикупљање података о ставовима и мишљењима на репрезентативном узорку испитаника помоћу упитника.

Интервју је врста анкете у којој се уз помоћ посебно конструисаних питања прикупљају подаци о знању, способностима и интересима испитаника. У поређењу са методом запажања у анкети је продужен пут до података. Уз истраживача обавезно се јавља *испитаник*, а редовно и *анкетар*. Додамо ли томе и наручиоца истраживања у анкетном истраживању јављају се четири улоге које могу обављати четири различите особе, и то: *наручилац*, *истраживач*, *анкетар* и *испитаник*.

У овој фази истраживања треба дати одговор на питање: који су основни извори података за истраживање које се спроводи? Подаци могу бити различити (документација, мишљење и ставови, пракса...), а деле се у две велике групе – *примарне* и *секундарне*. Код примарних података, које истраживач сам прикупља, треба навести: инструменте истраживања (опис, начин конструкције и њихово баждарење); организацију, фазе истраживања; узорак, како је изабран, његову структуру (састав) и величину; начин обраде и интерпретације добијених података (статистичка и дескриптивна интерпретација). Код секундарних података, оних који већ постоје, треба систематизовано приказати те изворе, нпр.: постојећа теоретска мисао из подручја истраживања (монографије, уџбеници, чланци ...); нормативна, доктринарна програмска документа; материјали са научних скупова, семинара и стручних скупова; научна истраживања (резултати), статистички годишњаци, мемоари, дневници и сл.

Након одређивања метода за прикупљање података истраживач се, ако је то потребно, одлучује и за *теренски* део истраживања. Након завршеног истраживања истраживачки тим или истраживач приступа *сређивању и обради података*, а затим следи *интерпретација података*. Најважнији моменат о којем треба водити рачуна у интерпретацији резултата истраживања јесте довођење података у везу са хипотезама које је истраживач поставио и установио да ли их подаци потврђују или одбацују; затим треба дове-

²⁴ Мозер. Ц. А.: *Методи анкетирања у истраживању друштвених појава*, Култура, Београд 1962, стр. 5.

сти податке истраживача у везу са подацима сличних истраживања; довести добијене податке у везу са примењеним поступцима у истраживању и проверене хипотезе у везу са теоријом од које је истраживач пошао у истраживању. И, на крају, научни рад завршава његовим објављивањем, па последњу фазу у научном раду сачињава *писање научног извештаја*. Научни извештај о спроведеном истраживању састоји се од више делова.

Наслов треба да буде истовремено концизан, прецизан и изразит, то јест да у прецизном и сажетом облику одражава и изражава што адекватније и потпуније садржину и предмет научног дела. По њему рад треба да се разликује од других радова, као што се један човек по свом имену и презимену разликује од других људи. Наслов треба да буде кратак и упућује читаоца на његов садржај. Након наслова у процесу писања научног рада даје се сажетак.

Сажетак је кратак опис рада који читаоцу даје општу информацију на основу које би могао сазнати да ли рад спада у подручје његових интересовања. На основу тога читалац одлучује да ли ће рад читати или неће. Дакле, сваки обиман и значајан научни рад има резиме на једном од универзално распрострањених страних језика. Циљ му је да страну научну јавност упозна, у сажетом облику, са битним садржајем научног рада: са новим сазнањима, закључцима и резултатима научних истраживања.

Увод и проблем је део у којем се раслојава проблемска ситуација из које се издваја одређени проблем који се прецизно формулише. Након тога се образлаже избор и упозорава на теоријску и практичну важност истраживања тог проблема, затим се дефинишу кључни појмови и повезује то истраживање с претходнима, како би се на основу њих поставиле хипотезе које ће се проверавати у истраживању. Овде сажето треба образложити све што је важно у теоријском делу пројекта истраживања. Циљ истраживача је да читаоца припреми, односно „уведе“ у проблеме који су предмет дела и да код њега пробуди интересовање. У уводу се, по правилу, елаборира кратак историјат питања, настанак и главне етапе у његовом развоју и решавању, однос изабраног проблема према ранијим истраживањима, обим и границе личног истраживања. У уводу аутор објашњава и прецизира проблем који жели да обради, износи разлоге који су га подстакли да предмет обради, сумира основне изворе информација, осврће се на методу коју је примењивао у обради теме.

Разрада представља темељ дела и заузима највише простора, образлаже се, темељито и документовано. Прикупљена грађа, ради поткрепљивања тезе која је постављена у уводу, мора да се обради, образложи и докаже. Сходно свом обиму разрада проблема може да има више поглавља. У овом делу истраживач описује поступке које је користио у емпиријском делу пројекта истраживања од идентификације и операционализације варијабли, узорка и нацрта истраживања, описа и разраде метода за прикупљање података, као и њихове примене. У разради се наводе резултати и образлаже њихова обрада. Поред тога, јасно се казује шта су резултати, а шта њихова интерпретација. У интер-

претацији се мисаоно повезују теоријска полазишта, емпиријски поступци и резултати који су добијени. Интензивно промишљање у разради може довести до занимљивих идеја. Те нове идеје треба регистровати и упозорити да се ради о идејама које су подстакнуте истраживањем, да би се разликовале од идеја које су подстакле истраживање. Ако се о томе не води рачуна истраживач може лако прећи на друге проблеме.²⁵ Према томе, стваралачки допринос у интерпретацији резултата је проналажење логичких веза међу добијеним резултатима и резултатима које су други добили у сличним ситуацијама и повезивање тих резултата са законима и теоријама одговарајуће науке. Као што стари резултати утиру пут новим сазнањима, тако и нови резултати дају ново светло старим резултатима. Због тога интерпретација резултата не може бити коначна, јер нови резултати могу бити основа за нову синтезу, парадигму, а то може бацити савим друго светло на старе резултате.²⁶

Закључак је скраћена интерпретација у којем се саопштавају хипотезе, подаци и параметри који је потврђују или одбацују. У закључку се може истаћи потреба за другим истраживањима, која је настала под утицајем спроведеног истраживања. У закључку се наговештавају и могуће практичне користи од резултата истраживања. Он, дакле, представља завршни део, круну читавог рада, синтезу свега онога што је претходно анализирано. За закључак би се могло рећи да представља тренутак синтезе, после читавог једног живота анализе. Основно што се захтева од доброг закључка јесте да произилази из самих истраживања и да синтетички изложи опште резултате до којих се дошло на основу испитивања и анализа. У закључку се даје завршно мишљење и судови којима треба да ковергирају сва претходна рашчлањивања и разматрања. Пред тога, образлаже се и због чега рад представља допринос науци.²⁷

Библиографија представља литературу којом се истраживач користио у истраживању. Она може бити сређена на различите начине – по азбучном реду или се категорише (основа, помоћна, изворна грађа, оригинални радови, уџбеници и слично).

Стварни и именични регистар доноси се у већим синтетичким радовима и уџбеницима, што помаже при сналажењу у тексту.

Прилози садрже важнији истраживачки материјал који није неопходан у главном тексту рада, као нпр. примењени инструменти, изглед протокола, сумарне табеле и слично. У прилозима се даје само оно што је нужно за научни рад – из-

²⁵ Свако научно истраживање чврста је логичка целина и део је науке која је већа логичка целина. Због тога у интерпретацији резултата није довољно само доводити податке у везу са хипотезама, већ резултате целокупног истраживања треба доводити у везу са другим сличним резултатима и са теоријским замислима с којима су они у вези. Спроведено истраживање не сме бити изолована целина, већ треба да буде укључено у логички систем науке којој припада (Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 127).

²⁶ Кун Томас, *Структура научних револуција*, Нолит, Београд, 1974, стр. 56.

²⁷ Митхат Шамић, *Како настаје научно дјело*, Свјетлост, Сарајево, 1988, стр. 75.

вештај. Научни извештај треба разликовати од пројекта истраживања и од истраживачке документације. Научни извештај се објављује, а документација о истраживању се чува, јер у њој увек има више него што се у извештају може објавити. Објављени извештај може подстаћи дискусију међу научницима која може упозорити на нове идеје, па се документација може и даље користити.

Писање цитата посебан је проблем у научном извештају. Многи се цитатима користе да би доказали истинитост својих замисли. Међутим, то цитати не могу бити, чак и ако потичу од највећих ауторитета у науци. Ипак, они могу придонети јасноћи и богатству текста.²⁸

Закључак

Научни истраживач, ма које струке био, а поготову хуманистичких наука, треба да буде у исти мах писац који ће знати да за своју мисао нађе адекватан израз и облик, да је искаже јасно и прецизно, једноставно и концизно, без монотоније и клишеа, без синтетичких, морфолошких и ортографских грешака. Наравно, занимљивост излагања, концизност, живост и снага стила умногоме зависе од дара истраживача. Али, ако се пред обичног истраживача не могу поставити тако високи захтеви, то јест да буде истовремено и велики научник и сјајан стилиста, од њега се може тражити и очекивати да пристojно влада писаном речју, да пише стилски коректно и граматички правилно; једном речју, да зна да за садржину нађе адекватан облик, израз, јер садржина и облик једног написа уско су међу собом повезани и дубоко се међусобно прожимају. Неки научни рад постоји само утолико уколико је сирова грађа, до које је истраживач дошао путем истраживања, уобличена у неки напис, добила свој адекватан облик, израз и тиме постала „финални производ“. Према томе, дотеривање изражајног облика неког рада не значи, како би неко могао да претпостави, додавање раду извесног естетског елемента који му није неопходан, него је то, у ствари „средство помоћу кога само дело и постоји“.²⁹ Рад који пледира да добије квалификатив научноистраживачки мора да полази од једног одређеног проблема и да се заснива на

²⁸ Цитати се користе када некој хипотези дајемо важност, па износимо мишљења која су повезана с њом. Свакако, не сме се изгубити из вида да њена провера није у цитирању истомишљеника. Цитат може послужити за илустрацију мисли неког другог истраживача. Ту често настају проблеми, јер цитати представљају истргнуте фрагменте који тако издвојени могу попримити сасвим другачија значења. До тога најчешће долази у полемикама. Цитат може послужити и као илустрација времена и места настанка неке занимљиве мисли. Свака мисао има своју историју, па неке могу бити значајне по свом утицају на научну мисао, иако саме по себи нису толико значајне. Цитира се и оно што је лепо речено у вези с проблемом којим се бавимо. лепе изреке могу добро послужити за илустрацију онога што се жели рећи, ако се добро уклопе у контекст. Поред тачности, прецизности и јасноће лепота говора знатно придонosi информативној вредности научног извештаја. Међутим, не сме се испустити из вида да је лепота говора средство да се каже оно што се жели рећи (Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 128).

²⁹ Митхат Шамић, *Како настаје научно дело*, Свјетлост, Сарајево, 1988, стр. 102.

чињеницама до којих се долази истраживањем. Рад не може, према томе, бити чисто спекулативног карактера, што значи да се не може заснивати на празном спекулисању и теоретисању, без солидне чињеничне подлоге. Дакле, процес истраживања је комплексна истраживачка активност, која се, поред одговарајуће примене метода мишљења, теорије и метода емпиријске верификације користе већим бројем активности које помажу у доласку до новог сазнања. Те активности нису униформне, већ се прилагођавају обележјима конкретних проблема истраживања, па се оправдано може говорити о методама обављања тих активности. Колико год је наука у историји била потискивана и манипулисана она и научни радници представљају ауторитет у свим друштвима и у свим слојевима друштва. Наука се темељи на знатижељи и логички јединственом систему мисли. То су опште карактеристике човекове врсте. Због тога је наука интеркласна, интернационална, интеркултурна и општечовечанска. Због специфичности друштвених појава треба имати у виду да све активности које се описују нису нужне него само могуће у конкретном истраживању. Исто тако, разрада и примена тих активности не сме бити шаблонска, већ треба максимално потицати стваралачку мисаону активност. Према томе, у целовитом истраживачком поступку могуће су следеће активности: идејна замисао, избор и формулисање проблема истраживања; одређивање подручја научне анализе; дефинисање појмова и појмовна анализа; одређење предмета рада; циљеви истраживања; идентификација и класификација варијабли; операционализација варијабли; утврђивање нацрта истраживања; временско и просторно одређење рада; постављање хипотеза; методе истраживања; извори података; сређивање и обрада података; интерпретација података; писање научног извештаја.

Литература

1. Богдановић, М., *Методолошке студије*, ИПС, Београд, 1993.
2. Брачар, С. К., *Преиспитивање правне методологије*, Наговештај државноправног интегрализма, Научна књига, Београд, 1994.
3. Ватарело, А. Ж., *Проблем у друштвеним истраживањима*, Критика традиционалне методологије, А. Ж. Батарело, Загреб, 1990.
4. Вујевић, М., *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988.
5. Гуд Вилијем, Пол Хет: *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966.
6. Зајечаревић, Г., *Основи методологије науке*, научна књига, Београд, 1977.
7. Илић, М., *Научно истраживање. Општа методологија*, Филолошки факултет, Београд, 1994.
8. Кун Томас, *Структура научних револуција*, Нолит, Београд, 1974.

9. Милосављевић, С., *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије, Београд, 1980.
10. Марковић, М., *Логика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1994.
11. Милосављевић, С., Радосављевић, И., *Основи методологије политичких наука*, треће измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2006.
12. Мозер, Ц. А., *Методи анкетирања у истраживању друштвених појава*, Култура, Београд, 1962.
13. Милић, В., *Социолошки метод*, Нолит, Београд, 1965.
14. Марковић, М., *Дијалектичка теорија значења*, БИГЗ – Генеке штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994.
15. Macneill Patrik, *Research methods*, Routledge, Лондон, 1991.
16. Михаиловић, Д., *Методологија научних истраживања*, Факултет организационих наука, Београд, 1999.
17. Печујлић, М., *Методологија друштвених наука*, Савремена администрација, Београд, 1989.
18. Пејчић, Б., *Методологија емпиријског научног истраживања*, хрестоматија, Дефектолошки факултет, Београд, 1995.
19. Печујлић, М., Милић, В., *Методологија друштвених наука*, ДБ Графика, Београд, 1995.
20. Пешић, М., *Увод у социологију*, РО Институт за политичке и међународне студије, Београд, 1985.
21. Пешић, М., *Социолошке теорије*, Институт за политичке студије, Београд, 1994.
22. Ристић, Ж., *О истраживању, методу и знању*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1995.
23. Стојак Руди, *Метода анализе садржаја*, Институт за проучавање националних односа и ДП Графичар, Тузла, 1990.
24. Сакан, М., *Хипотезе у науци*, друго издање, Прометеј, Нови Сад, 2005.
25. Шамић, М., *Како настаје научно дјело*, Свјетлост, Сарајево, 1988.
26. Шешић, Б., *Основи методологије друштвених наука*, друго издање, Научна књига, Београд, 1977.